

ԱՆՆԱԶՎԵՐՏԻՆԵՐԸ

ՊԱՅԱԶԱՏՔ

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԱՅ

Մայրավանացս Զեռագրատան Յանկը խառնած ժամանակ երբեմն՝ հանդիպած էի Աղգարանոսիսն Կամսարականաց խորագրի մը, բայց ուրիշ գործերով զբաղած ըլլալով՝ զանի ուշադրութեան առած չէի։

Վերջերս յիշեալ Յանկը թղթատած պահուն նոյն գրութիւնը դարձեալ աչքիս զարկաւ Ա տառի ներքե, այլ առաջինէն տարբեր այս վերտառութեամբս. Աղգարանոսիսն Այրանվերտեան տոհմի (Կամսարականաց)։

Երկու վերտառութիւնքն իսկ հանգուցեալ Հ. Ղ. Ալիշանի գրչութեամբ գրուած են, և անոնց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնն իսկ յայտնի նշան մ'է՝ թէ Ազգաբանութեանս քնազիրն անվերնագիր ըլլալու էր, և կամ փոխանակ իրեն պատկանող վերնագրին՝ ուղերձ մը ունենալու էր իր ճակատին վրայ, Եւ ստուգիւ՝ երբ որոնելով զտալ զայն Ձեռագրատանս ի Ա. Տուփին (Խմբ.) մէջ՝ ենթադրածս ճիշդ ելաւ՝:

Գրուածիս հեղինակն—ինչպէս և Ալահվէրտիններուն նուիրողն—եղած է Կարնեցի Սերոբէ վ. Բաճեան, որ ակնբերեալ էր տեսնուի ուղերձը ամբողջացնող այս տողէս իսկ. «Վերընծայէ Ձեզ Հայրենակից Ձեր Սերոբէ վարդապետ Բաճեան»: Իսկ գրութիւնը կը բաղկանայ 32 միջակադիր երեսներէ. որոնց առաջին երկու երեսները կը կազմեն Յատադարձը, իսկ վերջին երկու էջերում կու տայ մեզ Շաղագով գաւառի խնամոտ և շահագրգիռ տեղագրութիւնը — ինձիճեանէն յոյժ տարբեր և ընդարձակագոյն: Ամբողջը բաժնուած է 19 գլուխներու:

Բաճեան վարդապետն՝ Ալահվէրտեան տոհմի ազգաբանական այդ պատմութիւնը յորինելու համար՝ յամին 1852 Հնդկաստանէն կամ Ղարաբաղէն գործի համար Կարին եկող հայազգի օտարականի մը ճով տեսնել և կարողացել է — ըստ իր յայտարարութեան՝ — Կամսարականաց ձեռագիր պատմութիւն մը, — վերցրուած Սպերու Ս. Յովհաննէս վանքի մութ անկիւն մը փոշիներուն մէջ թաղուած գրչագիրներէն. և թէ այդ անանուն պատմութեան մէկ մասը՝ որ կը հասնէր մինչև Ժ. Դարուն վերջերը, այդ ժամանակ ապրող մէկու մը ձեռքով գրուած ըլլալու

էր. իսկ միւս մասը՝ որ կը հասնի մինչև 1694 թուականը՝ ուրիշ անանունէ մը գրուած է, որպէս շարունակութիւն մի և նոյն պատմութեան: Այս թուականէս ապա մինչև յամն 1858 ինքը Բաճեան վարդապետն է որ կը հիւսէ Ալահվէրտեանց պատմութիւնը՝ իրրե կամսարականաց օրինաւոր պայագատներու կամ վերջին շառաւիղներու. և կը հիւսէ զայն հաստատուած մէկ կողմէն Ժ. Դարում ապրող և այդ իշխանական ընտանիքը լաւ ճանչցող ծերունիներու աւանդութեանց և միւս կողմէն ալ Կամսարականաց և Ալահվէրտիններուն սեպհական եղող քնակավայրին՝ Երաշխուտի (Սպեր գաւառին մէջ), անկէց Կարնոյ կողմերը, այսինքն՝ Հինձը գիւղը գաղթելու պատմական արարուածոց՝ ինչպէս և անոնց նախկին Կամսարեան անուանակոչութեան վրայ:

Հ. Ղ. Ալիշանին արդէն ի վաղուց ծանօթ ըլլալու էր այս գրութիւնս, վասն զի Մանուէլ Էֆ. Եսայեան յամին 1859 Կ. պօլսում ընդօրինակելով զայն Բաճեան վ. բնագրէն՝ յաջորդ տարին իւր ձեռքը հասուցեր էր ի Պարիզ, ըստ որում նշանակուած է ընդօրինակութեան ներքին պահարաններուն վրայ: Սակայն՝ գիտցածիս համաձայն՝ յամին 1880 միայն առիթ ունեցած է Ալիշան յիշել այդ գրուածը «Շիրակ»ի մէջ, եր. 6, այսինքն է՝ այդ գաւառի նախկին տէրերուն՝ Կամսարականաց վրայ խօսած միջոցին: Բայց երկրայելով անոր վաւերականութեան վրայ՝ զանց ըրած է մեծ չափով օգտուիլ անկէ, այսինքն է Կամսարականաց գէթ ազգացուցակը ամբողջացնելու. այլ բաւականացած է 789 թուականէն վերջ անոնց գաղթին վերաբերեալ մի երկու տեղեկութիւններ մէջ բերելով: Ահաւասիկ իր խօսքերը. «Չայսու իսկ ժամանակաւ (ըստ նորայայտ և ոչ աներկբայ գրուածի իրիջ ցեղաբանութեան Կամսարականաց, յորոց սերեալ ցուցանէ զազնուական տոհմն Ալահվէրտեանց՝ որ արդ ի Կ. Պօլսոյ), յամի 780 խոյս տան Կամսարականը Բաանոյ՝ տեսրը Բողբերդի, յերեսաց Արարաց, և երթան ի Շաղա-

1. Այսինքն կը կրէր այսպիսի ուղերձ մը. Ազնուաշուք պայազատք Ալահվէրտեան տան՝ Աղա Պէյ, 8-րդ Կրթիկ Աղա, Պօղոսիկ Աղա, Նազարէթ Աղա, Ձեզ Նուէր և ուղերձ Հայրենեաց՝ հակերձ Ազգաբանօրէն պատմութիւն Գիւցազուն Նախեանց Ազնուամեծար Գերդաստանից:

1. Տես եր. 5, «Մանօթութիւն յիշեալ անանուն հեղինակին վրայ» խորագրուած գլուխը:

գում՝ ի բերդն Վարայր—Վայրի, զոր անդրստին ի Դ. դարէ առեալ էին ի պարգև ի կայսերէ, ի ժամանակի կոտորածի տոհմին իւրեանց՝ յԱրշակայ, ընդ նմին և զԵրաշխտսն գեօղ, գայժմեանս խաշուտ ի թորթում. և երբեմն երբեմն զօրացեալ տիրէին և՛ կողմանց Սպերոյ. սերունդք նոցա ի կէս ժիւ. դարու զաղթեցին ի Կարին, և անտի ի Կ. Պօլիս Ըստ այսմ զբուռածոյ ի Կամարայ նահապետէ տոհմին ցայժմեան յետին սերունդս Ալահլէրտեան տոհմի 40 ազգք լինին, զորս և յանուանէ կարգէ՝ քայս զի ուրեք ուրեք յերկար միջոց են ժամանակի, փոխանակ 40ից պահանջին իբրև 50»:

Իրաւունք ունէր մեր մեծանուն մատենագիրն՝ երկրայութեամբ վերաբերուիլ զէպ ի այսպիսի մի գրութեամբ՝ որ մինչև այդ ժամանակ դեռ չի լսուած նորութիւն մը կու գար յայտնել մեզ, այն է՝ նոր ժամանակաց Ալահլէրտեան տոհմի հինաւորք Կամարականներէն սերեալ պայազատութիւնը. քայս և փափաքելի էր միանգամայն՝ որ նա ինքն Ալիշան՝ իր ազգային հնութեան վրայ ունեցած ամենամեծ հմտութեամբը փորձել կանգ առնուլ այդ գրութեան վրայ և լուծել իր երկրայութիւնը, որով և զմեզ իսկ երախտապարտ կացուցած պիտի՝ ըլլար:

Յամենայն զէպս՝ ըստ իս կրկին տեսակէտերով հետաքրքրական է գրութիւնս և առանձին հրատարակութեան արժանի. այսինքն՝ նախ որ մինչև ժիւ. դարու կէսերը Կամարական իշխաններու գոյութիւնը և քաջագործութիւնները կը մատնուէ մեզ համառօտիւ, մինչդեռ մեզ ծանօթ տոհմային պատմագիրները՝ թ. դարուն վերջերը լոռութեան թանձր վարագոյրը կը ձգեն Կարէնեան Պահլաւէն սերած այդ փառաւոր տոհմին դիւցազուններուն վրայ, ըստ վերկայութեան Հ. Ալիշանի. Բ. որ իբր անընդհատ յաջորդութեամբ անոնց արժանի պայազատներ կը ցուցնէ մեզ Ալահլէրտեանները:

Բաց աստի՝ ուրիշ կէտ նպատակ մ'էս նկատած եմ գործոյս հրատարակու-

թեան մէջ, այսինքն՝ յուսալով որ Սերորէ Վ. Բաճեանէն ափ յափոյ համառօտութեամբ ազգաբանութիւնը ծանօթանալով ազգային հնախոյններուն, կը փութան անոնց ի լոյս ընծայել նաեւ Կամարականաց պատմութեան ամբողջ հին բնագիրն եւս, որ Ղարապաղէն եկող օտարականին հետ եղբերակական կորուստի մը մատնուել է՝ ըստ տեղեկատուութեան Բաճեանի, և անոր ուր ըլլալը այժմ չգիտցուի: Բայց գրութեամբ մամուլի համատարած թեկեր ազուցած և ի սփիւռս ազգայնոց թաուցած ժամանակ՝ կը զգամ անոր գործելիք օգտակար ազդեցութեան հետ՝ նաեւ ծանր պատասխանատուութիւն մը պատմական քննադատութեան առջև. հետեւարար՝ ինձ պարտը կը համարիմ սոյն ներածութեամբս ըստ կարելոյն համառօտիւ և չեզոքօրէն հետազօտել նախ անոր վարակականութեան նպաստող և ապա հակառակ փաստերը, և այնպէս ներկայացնել զանի ընթերցող հասարակութեան, ճոխացնելով նաև մոռցուած անուններով և լուսաբանելով միանգամայն ծանօթագրութիւններով մեր բնագրի թիւրութիւններն ու կասկածելի կողմերը:

Ահաւասիկ այն փաստերը՝ որոնք կը նպաստեն Ազգաբանութեանս հարազատութեան:

Ա. Մերուններէն առած մեր տեղեկութեանց համաձայն՝ Սերորէ Վ. Բաճեանը — թէ՛ կարնոյ մէջ և թէ՛ ի Կ. Պօլիս ապրած միջոցին — խղճամիտ, լուրջ և քանդութուն մարդու հուշակ ունեցեր է. հետեւաբար գծարար է որ նա ուրիշէն դիւրաւ խաբուած ըլլայ և կամ Ալահլէրտեան ազդեցիկ Ամիրանները սիրաշահելու համար ինքիմէ այնպիսի կեղծիք մը հնարած ըլլայ, գիտնալով որ կարող էր ուշ կամ շուտ այդ քանը յայտնուիլ և զինքը վարկաբեկ ընել:

Բ. Կամարականաց առանձին Պատմութեան մը գոյութեանը կը վկայեն նաև թաթլոյ և վարոսի պատմութեան հեղինակը՝ Յովսէփ և ուրիշ յետագայ պատմագիրներ ևս: Այս բանն առանց երկրայու-

թեան է. բայց թէ այդ մեզի անյայտ պատմութիւնն ինչ ոճով գրուած էր և թէ ինչ աղերս կարող էր ունենալ կամ ոչ ներկայիս հետ, այս մասին վերջէն կը յայտնեմ իմ կարծիքս:

Գ. Բաճեան վարդապետն՝ անանունին վրայ գրած ծանօթութեան մէջ՝ անկէ չորս տող հատուած մը կ'արտագրէ, չափերտի մէջ, որ ուղղուած է Ներսէս Կամարա- կանին իրը ընծայական, և կը սկսի. «Փանդի դու ի նախնեացն բնոյն շատուեղ ծաղկեցար յանբարի ժամանակին», են: Արջ՝ այս հատուածս ո՛չ Բաճեանէն յերև- բուած և ոչ ալ ԺԶ. դարուն ապրող մե- կու մը գրչէն կրնայ ելած ըլլալ, այլ հա- ւանօրէն աւելի հնագոյն կ'երևի ինձ: Այս պէս նաև Ե. զլխում Խոսալոյ կառավա- րիչը հայկազն Ներսէս Պատրիկը՝ Ար- շաիր կամարականին որդի աւանդե- ւը, — Ը. զլխում Հագարացոյցմէ նահա- տակուած սուրբ կոյսը՝ 706ին ապրող Ներսէս Կամարականին դուստր և Շու- շան անուանելը, — Ժ. զլխում մէջ Յովհ. Չմշկիկ կայսրը՝ Սահակ Կամարականի Արուս(եակ) աղջկանէն ծնուած և խաղ- տեաց թէոփիլոս իշխանին թոռ համա- բելն, — և ԺԲ. զլխում յանուն անանուն շարունակողին մէջ բերուած ընդարձակ հա- տուածը՝ ուրացեալ հայու մը՝ Ֆէրիի, Շա- դագովի և Երաշխուտի հայ ազգաբնակու- թեան վրայ գործած ահաւոր բռնութիւն- ներն ու մահմէտականացումը՝ և կամաս- րական իշխանին՝ այն է Ներսէսի վերջ- նոյ՝ ընտանիքով կարնոյ Հինձը գեղը գաղ- թելը 1652 թուականէն վերջ, են, ըստ կամս հնարուած չեն կրնար ըլլալ. հե- տեաբար՝ զբաւոր աղբիւրէ մը կը յառա- ջագային՝ գէթ ըստ արտաքին երևութին:

Դ. Նպաստաւոր փաստն է մէկ կողմէն դեռ յամին 1846 Տաշրաց գաւառի (Մաղ- կի) գիւղի մէջ ապրող հին Շիրակցի 90- ամեայ Տիրացոս Անաստաս հայ-հոռոմի վկայութիւնը, որով կը կազմուի ընդ մէջ 1694ին մօտերը վախճանած Ներսէս Կամ- սարականի որդւոյն Սահակ քեանեայի (որ Կամարեան կամ Գամարինը մականունը

կը կրէր) և ընդ մէջ Ալլահվէրտեան ազ- գատոհմի Աստուածատուր ամիրային, որ Սահակին անմիջական յաջորդ նկատուած է՝ Շաղգովի Խաշուտ կամ Երաշխուտ գիւ- ղում ունեցած նախկին բնակութիւնն, և միւս կողմէն ալ կարնոյ Հինձը կողուած գիւ- ղի մէջ կատարուած արարուածները, որոնք առանց երկրայութեան իբր պատմական ճշմարտութիւնները ըլլալու հիմք ունին, և չեն կրնար լոկ այլընդայլոյ աւանդութիւն- ներ նկատուիլ:

Ե. Դիտելու ամենակարեւոր և պատմա- կան կէտ մ'ալ այս է, որ Կամարական իշխաններն՝ Արշակայ օրով կրած կոտո- բածէն տարիներ վերջ՝ ոչ միայն վերստին զօրացան և իրենց ի բնէ բեղմնաւոր և բազմածին ժառանգներով զբաւեցին Նախ- ճուանէն սկսեալ մինչև Շիրակ և Արշա- րունի գաւառները, այլ և Տայքէն մինչև Բասեն ձգուող երկիրներն և բերդօրէք: Ասկէ գտտ անոնք յունական սահմանե- բում և բիւզանդական կայսրութեան մէջ իսկ տարածուելով՝ որպէս քաջարի զինուո- րականներ՝ մեծամեծ դեր խաղացին: Դար- ձեալ անոնք բաց ի Մամիկոնեաններու և Սուրէնեան Պահլավունիներու հետ ազգա- խառնուելէն, բաց ի սովորական կամաս- րական մականունէն՝ մերթ Արշակունի և Պահլավունի ևս կը յորջորջուէին մօր կող- մէն, զի իսկապէս այնպէս ալ էին ըստ վկայութեան Մ. Խորենացոյ (Բ. 28), յուն. Ազաթանգեղոսի և Կեղծ Եպիփանի (տես Սկզբնագիր Արարածոց, ճառ ԺԹ.) և մերթ ալ պարզապէս Տեառն Շիրա- կայ, իշխանք Բագրեանդայ և Արշարա- նեաց տիրողները կը կրէին: Այս պա- րագաները քաջ ի նկատի առած՝ պէտք չէ կարծել ընաւ որ այսպիսի մէկ բազմատա- բած ընտանիք մը Ժ. դարուն սպառած ըլլան պարզ անոր համար՝ որովհետեւ ան- կէց վերջ մեր միջնադարեան և յոյն պատ- միչները որոշակի և յաճախ կամարա- կան ազգանունով զանոնք յիշելու առիթ ունեցած չեն: Իրաւ է որ քանիցս կը կարդանք Մատթ. Ուռնայեցոյ, Ար. Լաս- տիվերտեցոյ, Առաք. Սինեցոյ և Թովմ.

Մեծոփեցւոյ աղի արտասուքով զըռւած պատմութիւնները . քանիցս կը տեսնենք Արարացիներու, Թաթարաց, Թուրքմէններու ամ յամէ իրարու յաջորդող արշաւանքներն ու հասուցած անլուր կոտորածները . մանաւանդ թէ քանիցս կը նկատենք Հայաստանը ծայրէ ծայր արեան, աւերածոց, սովի, գերութեան, ազգափոխութեան և ուրիշ բիւր աղետից թատր դարձած — տասնութեան դար անընդատ , — և քսանէն կամ քսանհինգ միլիոն ժողովուրդնէն՝ հազիւ երեք ու կէս միլիոն հայութեան բեկոր մը մնացած, այնուհետեւ շատ բնական կու գայ կարծել՝ որ հայութեան այն ահագին զանգուածին հետ՝ 600—800 նախարարական և ազատիշխան ընտանիքներն ևս անդարձ կերպով անցած և անհետացած ըլլան : Սակայն այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, ինձ աւելի բանաւոր կը թուի ըսել նոյնպէս, որ հայութեան նորնացեալ փոքրամասնութեան մէջ յարատեւած ըլլան նաև այն իշխանական ընտանիքներէն — և մանաւորապէս կամարական տոհմէն ճետեր — որոնք ամենէն աւելի ամուր դիրքերու մտրացած էին, և վրտանգի ժամանակ ալ դիւրութիւն և միջոցներ ունէին տեղէ տեղ փոխադրուելու և յունական պետութեան սահմանները պատսպարուելու . մտածելով մանաւանդ որ յաճախ անինչ և անօգնական ժողովուրդն էր, որ բոյսի պէս թէ՛ իր հողին վրայ արմատացած և թէ՛ այլուր փոխադրուած ժամանակ աւելի և աւելի կորստեան կ'ենթարկուէր : Այս բանիս ի հաստատութիւն շատ օրինակներ կան մեր ազգի և աշխարհի պատմութեան մէջ . քայց բաւական ըլլայ յիշել մէկը միայն, այն է Բագրատունիներու իշխանութիւնը խախտուելէն ետքը սասունեցի 50աթիւ իշխանաց անփնաս փախուստն ի Կիլիկիա, և քիչ ատենէն Յունաց վրայ տիրանալը, որով և կազմուեցաւ նոր հայրենիք և նոր թագաւորութիւն ի Հայա-կիլիկիա : Այս, խորհելու ենք դարձեալ՝ թէ ինչպէս Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կազմուելէն վերջ՝ իրը թէ անշքացան միւս նախարար-

ական տուններ և լոեց անոնց հոշակը, այնպէս որ այնուհետեւ Աշոտներու, Սմբատներու, ևն, շուրջը կը դառնան ընդհանրապէս պատմագիրներն . այսպէս նաև Ռուբինեանները թագաւորութիւն ըլլալէն ետք՝ Լէոններ և Հեթումներ են որ իրենց սերունդներով կը զբաւեն տնտես ուշադրութիւնը, իսկ Բագրատունեաց մասին բացառիկ դիպաց մէջ միայն կը խօսուի : Այսպէս ահա եղաւ նաև կամարական նշանաւոր ընտանիքի նկատմամբ . այսինքն՝ երբ Արծրունեաց, Բագրատունեաց և Ռուբինեանց տիրապետութեամբ կորսնցուցնա իր նախկին իշխանութիւններն և փառքը, ընկղմեցաւ միւսներուն մէջ : Սակայն ինչպէս միւս գլխաւոր նախարարական տունները, ինչպէս օրինակ իմ Բագրատունիք, Մամիկոնեանք, Արծրունիք և Պահլավունիք, իրենց իշխանութենէն խոնարհած և հուշակը կորուսած ժամանակնէն, բուռն իսկ շարունակեցին՝ ամբողջ դարերով՝ իրենց ցեղական գոյութիւնը . այսպէս խորհելու է ըստ իս մանաւանդ իրենց բնաշխարհին մէջ բնութենէն ամրացած և անկէց դուրս տարածուած կամարականներու մասին : Հետևարար՝ զարմանք չէ որ ինչպէս տոհմային՝ այսպէս ևս առաւել յոյն պատմագիրներ յաճախ իբր Պոսիդոնիսի, Մամիկոնեաններ և Արշակունիների կոչէին զանոնք, ինչպէս որ կոչած են վասիլ Ա. կայսրը, Վարդանը և Արշաւիրը, թէպէտև Արշակունիներուն վերջին ճետը Արտաշիրով կը սպառէր է . զարու առաջին կէսին՝ ըստ միաբան վկայութեան մեր պատմագիրներուն : Զարմանք չէ զարձեալ՝ որ երբեմն հայկազն իշխան, երբեմն լոկ իշխան կամ տէր Շիրակայ, Արշարուսեանց, Բագրեանեայ, Կաղառաւայ և Բասենցի յորջորջման տակ՝ յիշատակուէին կամարականք, և ստուգիւ ալ յիշատակուած են Վերջապէս՝ զարմանք չէ որ կամարականները երբեմն ազգախառնութեան, և երբեմն երբեմն ալ ժամանակաց քաղաքական փոփոխութիւններու և տիրապետող ցեղերու և լեզուի ազդեցութեան պատճառաւ իրենց հին տոհմային անուններէն

և մակդիրներէն դուրս՝ նոր անուններ և մակդիրներ եւս առած ըլլան:

Ահա այսպիսի պարագաներու լուրջ հիման վրայ հաստատուած, որոնք ոչ միայն մեր ազգային՝ այլ և օտարաց պատմութեան մէջ շատ հասարակ և անժխտաբար եղելութիւններ են, կրնանք ըսել՝ թէ Բաճեան վի մեզ ներկայացուցած կամ Վարդապետութիւնը իրական ըլլայ, և ոչ թէ լոկ կեղծիք մը: Առ այս բաւական է յիշել օսմանեան վեգիրներու բրոնտութենէն և քմահաճոյքներով եղած տոհմային ազգանուններու ահաւոր յեղաշրջումները:

Տեսնենք քիչ մ'ալ Ազգաբանութեանս վաւերականութեան դէմ գինուող պարագաները:

Բաճեան վարդապետը կ'ուզէ մեզ երաշխաւորել՝ թէ իր ձեռքը ինկած անանուն հեղինակը «կամասրականաց նախարարութեան պատմութիւնը—սկիզբէն մինչև իր ժամանակը—իրմէ յառաջ եղեալ պատմիչներու կարգով կ'երթայ և անոնց պատմածին պէս կ'ըսէ, բայց աւելի բացորոշ պարագայւք անոնց մութ և կասկածելի թողածը՝ ասիկայ կը բացատրէ, մանաւանդ կամասրականաց վերաբերեալ բաները. և իր օրը եղածները կը գրէ տեղով, այլ կարճ ի կարճոյ»։ Եւ ասկէց քիչ մը յառաջ՝ և մի և նոյն իջում կը յարէ Բաճեան. «Եւ հետագորգի եղայ ոչ միայն կարգալու, այլ և քաղաքաօրէն օրինակելու, զորն որ այս պատմութեանս առաջնորդունիմ ինձի»։ Սակայն դիտել կու տանք որ՝ գէթ Բաճեանի խմբագրութիւնն այդ յայտարարութիւնը չարդարացներ. վասն զի ոչ միայն կամասրական տոհմին՝ կարէնեան Պաշլաւէն ունեցած ծագման, այլ և ոչ իսկ Պերդաւատի որդւոյն կամարի—որով այդ ընտանիքը առաջնակարգ նախարարութեանց կարգը զատուեցաւ, — և ոչ ալ Շաւարշ Ա՛ մասին խօսք կ'ընէ. ո՛ւր թողունք ապա այդ ազնուատոհմ բունին կողմնակի ճիւղերը՝ որ մինչև Տրդատայ որդւոյն Խոսրովի ժամանակ իսկ՝ թող թէ

Արշակ ԲԻ. ատեն բաւական բազմաթիւ ըլլալու էին: Արդ՝ այս բանս ակնյայտի նշան է՝ որ այդ մասը կը պակսէր կամ սարականաց անանուն պատմագրի քով. ապա թէ ոչ՝ կարելի բան չէ որ Բաճեան վարդապետը զանց ընէր զանի մէջ բերել, որ այնքան հարկաւոր էր իր ձեռնարկած Ազգաբանութեան համար, գիտնալով որ առանց բունի մը անտեղի է ազգաբանական ծագ մը ներկայացնել: Եւ ստուգել՝ այսպիսի պակասութեան ապացոյց են ոչ միայն Ա. Ղլխում հայոց հին պատմիչնեւրուն զրկելն իր ընթերցողները, այլ նոյն իսկ յիշեալ ձեռագիրը իրեն ներկայացնող օտարականի բերանը դրուած այս խօսքերը. «Այս ձեռագիրս Սպերու Ս. Յովհաննու վանքին մէկ մութ անկիւնը ձգած փռչններու մէջ գտայ, սակայն կիսակտոր և պատռուած է. արդեօք ձեր քով ամբողջ կը գտնուի՞ մի»:

Դարձեալ ձեռագրի ճակատին վրայ դրոշմուած վերնագրէն իսկ, զոր կու տայ մեզ Բաճեանը, կը թուի նոյնը հաստատել: Ահաւասիկ ան. «Ծաղկաբաղ պատմութիւն կամասրական ազգին և նախարարացն որ ի Հայոց անտի՝ ի բաժին Յունաց գաղթեալ, բնակեցան ի Շաղագոմ գաւառի, և յիշատակութիւն ինչ Սահակայ Ասպետի»։ Այս վերնագիրս հաւանական է որ նոյն իսկ յետագոյն գրչէ մը գրուած ըլլայ՝ քայքայուած այն ձեռագրէն մնացած մասի վերին զրանցի վրայ, քան թէ պատմութեանս անանուն հեղինակէն: Բամենայն դէպս՝ երկու բան որոշակի կը յայտնէ ըստ իս. այսինքն՝ նախ թէ այդ ձեռագիր պատմութեան նպատակն էր՝ խօսիլ միայն կոտորածէն վերջ յունական բաժինը գաղթող կամասրականներուն վրայ. և երկրորդ՝ Սահակ Ասպետե, որուն վրայ յիշատակութիւն կ'ըլլուէր, Սահակ Բագրատունին ըլլալու է, դիտելով որ կամասրական Սահակներէն ոչ ոք այս տիտղոսը կրած է երբեք, մանաւանդ որ մեր գիտցածին համաձայն կայարներէն այս տոհմի անձանց շնորհուած ընդհանուր տիտղոսներն էին Ալիսիսպատ և Պատրիկ

(տես Ալիշան, Շիրակ, եր. 4): Թէ՛ Բնչ պատճառաւ և պարագաներով Սահակ Բազրատունի Սպանտն յիշուած էր հոն, և թէ՛ այդ մասը կը գտնուէր եթէ ոչ, Բաճանի ձեռքն ինկած կիսկատար գրչագրին մէջ՝ յետոյ կը խօսինք. իսկ այժմ այսչափը կ'ըսենք որ, լաւ կ'ըլլար եթէ Բաճան վարդապետն իր բնագրէն քաղած կտորները չակերտի մէջ և ճշգրտեամբ մէջ բերէր, և անոր մէջ պակասած բաներն ալ որոշակի յայտարարէր, և ըսէր թէ այս ինչ կամ այն ինչ բանը ուրիշ պատմիչներէն հառած կը գրեմ: Բայց այս նրկատմամբ իր պահած լուսթիւնը կասկածելի կ'ընէ թէ՛ իր գործը և թէ՛ աղբիւրը, յորմէ օգտուած կը կարծէ:

Երկրորդ կէտն՝ որ կասկած կը յարուցանէ իր գործածած բնագրի վաւերականութեան դէմ՝ են տարեթիւերը, որոնք բաց ի սակաւուց ոմանց — հակաժամանակագրական են և քմահաճոյ, եթէ իր կողմէն դրուած համարինք և եթէ ընթորինս կողմերէն: Նա՛ թերեւ այս բանն արդարացեալու համար՝ արդէն հետեւեալ ժանուցումը կ'ընէ ընթերցողներուն իր բնագրի մասին. «Ափսոս որ անհոգութեամբ անկիւններու մէջ ձգելով՝ թերթերն անձրեւէն թռչուած, ըստ մասին պատշտած և ըստ մասին աքրտած էին, ասոր համար գրքին ձիւղ քոտակներ և հեղինակին անունը չըկային, պատմութեան սնունդը չարքը կը կորցացուէր, բայց ժամանակին թիւերը ամբողջ կային»: Առ որ իրաւամբ պիտի ըսէ ամէն բանիրուն ընթերցող. հապա եղած թուանշաններուն անճշգրտեան համար Բնչ ըսենք: Եւ սակայն այսպիսի չքմեղանք մ'ի՛նչ նպատակաւ ալ եղած համարինք, մեր կասկածը փարատելէն աւելի՛ յոյժ կասկածելի կ'ընեն՝ նաև երրորդ տեսակէտով մը՝ իր կամ իր բնագրի պատմականութիւնը:

Եւ ստուգիւ, Բաճանն Վի մեզ աւանդածին մէջ միայն թուանշաններու անճշգրտութիւնը չէ, որ զմեզ կը վարանեցնէ, այլ ինչ ինչ պատմական անուններ և դէպքեր իսկ, — «որոնց շարքը կը կարդացուէր»,

ըստ իր քիչ յառաջ ըրած յայտարարութեան, իր առջև ունեցած բնագրին մէջ», — դժբաղդաբար չեն համաձայնիր ամենուն ծանօթ և ընդհանուր կերպով ամենէն ընդունուած դիպաց հետ: Եւ այս կարգի անհամաձայնութիւններէն են, որինսկի աղագաւ, Գ. զլխում Արշակայ կոտորածէն ապրող Սպանդարտ կամսարակաւնին՝ իր երկու որդոց՝ Շաւարշ Բէ և Գազարոնի հետ նախ ի Թեոքոսոյիս և անտի առ Փոքր Թեոքոս (!) ապաւինիլն, որ և ոչ իսկ ծնած էր թերեւ այդ դէպքին ատեն: Դ. զլխոյն մէջ՝ ոչ միայն վահան Մամիկոնեան և իր նիգակակիցները, Ներսէս և Հրահատ կամսարականները, Պարսից Շապահ Բէ՛ն ժամանակակից եղած կ'աւանդուին, այլ որ աւելի անտեղին է՝ սա ալ 483ին իր Հազարաւուխտ Մարգարէն կը զրկէ զօրքով վահանեանց դէմ պատերազմելու, չնայելով որ Շապահ Բէ՛ն մինչև վահան հինգ Սասանեան թագաւորներ իրարու յաջորդած են, և Հազարաւուխտն ալ Պերոզի սպարապետն էր և ոչ Շապահ: Ե. զլխում իտալիոյ կառավարիչ՝ Ներսէս Պատրիկին համար կ'ըսուի, թէ «յետոյ Փոքր Յուստինոս (Բ) կայսեր հետ աւրուեցաւ... և թոյլ տուաւ Լոնգորարտացոց որ կայսեր սահանանքը աւրեցին»։ Մինչդեռ ըստ Հեն. Գլիցերի (Abriss der Biz. Kaisergesch. S. 941), վերջէն շինուած առասպել մ'է և Ներսէս՝ Յուստինոս Բէ՛ն հետ ալ գործ ունեցած չէ, այլ Յուստինիանոս Ա՛ն Զ. զլխում Ներսէս Բաւեցիին համար կ'ըսուի, թէ յամին 562 փոքր Յուստինոսին կողմը անցնելով Պարսից Խոսրով թագաւորին դէմ պատերազմեցաւ, մոռնալով որ այս կայսրը 565ին դեռ նոր զահր բարձրացեր է՝ իբրև յաջորդ Յուստինիանոս Ա՛ն: Այսպէս է նաև Սինան փաշայի մահը և ճէլալիներու ապստամբութիւնն և ասպատակութիւնները 1606ին դնելը, մինչդեռ վերջիններս ըստ Առք. Թարթուզեւոյն 1599էն ի վեր սկսել էին:

Չորրորդ՝ 591 թուականէն 650, աստի մինչև 789 թուականը, աստի մինչև

829 թուականը, 829էն մինչև 1049, աստի մինչև 1606 թուակ. և 1606էն մինչև 1694 թուականներում ընդարձակ պարապ միջոցներ կը տեսնուին Բաճեանի քով: Իսկ այդ պարապութիւնը լեցնել ջանացուած է երբեմն մի միայն, երբեմն երկու, և երբեմն ալ 3-4 կամսարական իշխաններու անուաներով, կապելով զանոնք ի հարկէ Հ. Միք. Չամչեանի կամ լաւես անոր պատմութեան մէջ խտացուած հայ և յոյն պատմագիրներուն ծանօթ այս ինչ կամ այն անցքի հետ, առանց իրենց, այսինքն է՝ կամսարականներու յատուկ մանրամասնութիւններուն. բացառութիւնները կամ նորութիւնները խիստ քիչ են: Այս երևոյթս հասարակ է ոչ միայն կամսարականաց պատմութեան անանուն հեղինակին ընծայուած մասին, այլ և անոր շարունակողին և ըստ իմիջ նաև Բաճեան վարդապետէն գրուած յաւելումներն, որ համամատմութեամբ առաջնոց աւելի հարուստ է մանրամասնութիւններով և աւելի կապակցեալ:

Արդ՝ բոլոր այս և դեռ ուրիշ մանր պարագաներու քննութիւնը, մանաւանդ թէ Չամչեանի պատմութեան մէջ պատմուած նոյնանիւթ անցից հետ խնամոտ բաղդատութիւնը և սերտ աղերսը՝ կարծէք թէ այս տիւտը հետեւութեան կը տանին զիս, այսինքն թէ Բաճեան Վի գործածած գրաւոր աղբիւրն՝ և ո՛չ իսկ Սամ. Անեցւոյ ժամանակագրութեան պէս — թէ և համառօտ — միապաղաղ և անթերի գործ մ'եղած է, այլ կամ կամսարականաց եպիսկոպոսաց զաւազանագրութեան և Արշակունի և Բագրատունի թագաւորաց ցանկերու նման անուանացուցակ մը՝ կամսարական տան, և այն իսկ ոչ կատարեալ տեսակէն, այլ ընդհատութիւններով. և կամ և ոչ իսկ այդպիսի անուանացուցակ մը, այլ լոկ Սպիրու մէջ Ս. Յովհաննու վանքում պահուած հատուկտոր արձանագրութիւններ կամսարական իշխողաց մասին, և այս իսկ՝ նոյն վանքի միաբաններէն կատարուած այլ և այլ ժամանակներու և դժուար պարագայից մէջ:

Եթէ այսպէս եթէ այնպէս՝ կը հետեի, որ Բաճեան վարդապետը — որ արդէն մտադրած ըլլալով Ալլահէ՛կըտեանները որպէս կամսարականաց յաջորդներ ցուցնել — ստիպուած էր այդ չոր ու թերատ անուանացուցակը ոչ միայն ամբողջացնել, այլ պատմական դէպքերու և դէմքերու հետ կապել: Եւ այս բանիս համար դիմած է նա հաւանօրէն Չամչեանի պատմութեան, վասն զի հոն ամփոփուած էին մինչև իր ժամանակ գոյութիւն ունեցող բոլոր ազգային և օտարազգի պատմութիւնները, զորոնք ինքը միջոց չունէր առանձին կարդալու:

Այո՛, բազմահմուտ այդ պատմարանէն կրկնակի օգտուած է Բաճեան, այսինքն նախ այս տեղ հանդիպելով նա կամսարական ընտանեաց մէջ սովորաբար գործածուած իշխանական անուններով՝ առանց մականունան կամ ազգանունի, առած և ներմուծած է կամսարականաց ազգաբանութեան պարապ կամ ընդհատուած միջոցներում: Բ. Այդ անունները մարմնացրելու համար՝ կապեր է զանոնք — և որ զարմանալին է երբեմն զոյգ զոյգ, և երբեմն նոյն իսկ խմբովին — այս ինչ կամ այն պատմական և ժամանակագրական վէպին հետ, իբր թէ այդ զոյգ կամ խմբովին յիշուած անձինքն ամէնքն ալ մի և նոյն տարին ապրած և գործած ըլլային: Ասկէց, բնական է, որ յառաջ գային ժամանակագրական և պատմական վրիպակներ, որոնց պատասխանատուութիւնը խմբագրողին վրայ միայն պէտք է որ ծանրանայ և ոչ թէ Չամչեանին:

Այս երկու կէտերս իսկ ապացուցանելու համար՝ կան բաղդատութեան զանազան եզրեր. բայց ես՝ համառօտութեան համար՝ անոնցմէ մի քանիին վրայ կը հրաւիրեմ ընթերցողի ուշադրութիւնը. և ահաւասիկ:

Չամչեան (Պատմ. հտ. Բ. եր. 240) կը գրէ, թէ «Յաւուրս (յամին 533) սորին Յուստինիանոսի էր ի դրան արքունի համարաւալն Ներսէս Պատրիկ՝ յազգէ նախարարեան Մեծիկ Հայոց», և ապա կը

յարէ. «Եկն առ սա ի Կոստանդինուպոլս Ներսէսն նախարար Հայոց ի Բողոքերդոյ, յերկրէն Բասնեոյ, այլ քաղ և զօրաւոր՝ հանդերձ երկու եղբարքն, որոց աւուանք էին Հրահատ և Սահակ »։ Իսկ Բանահանը կը գրէ. «533 թուականին մեծն Բուստինիանոս կայսեր ատեն երեւելի էր հայկազուն Ներսէս Պատրիկ Կամապրակոն ... որ Արշաւրի որդին էր»։ Եւ այս բաւական չէ, այլ և յիշեալ Բողոքերդի հայ նախարարները իսկ Ներսէս Պատրիկի եղբայրներ կ'ընէ՝ ըսելով. «Ներսէս Պատրիկին միւս երկու եղբարքը Հրահատ և Սահակ»։

Չամչեան (Պատմ. հտ. Բ. եր. 281) 566 տարեթուին հանդիպած վիպաց մէջ առիթ ունենալով յիշելու զՆերսէս Բասնեցի՝ կ'ըսէ, թէ «սակաւ ինչ յառաջ ի կենդանութեան Բուստինիանոսի» — այն է՝ յամին 542 Պարսից ղէմ քաջապէս պատերազմելով ինկեր էր։ Բանահան թիւրքմացութեամբ հաստատուած Չամչեանէն նշանակուած 566 թուականին և «սակաւ մի յառաջ» խօսքին վրայ, միջանկեալ թիւ մը և թագաւոր մը երեւակայած է, ըսելով. «562 թուականին փոքր Բուստինոս կայսեր ժամանակ՝ Ներսէս Կամապրակոն, որ և Բասնեցի ալ կ'ըսուէր, յառաջ Պարսից թագաւորին (Խոսրովու) համախոհ էր, կ'երևայ որ իր հօրեղբոր Ներսէս Պատրիկին պատճառաւ կայսերմէ՝ երես պահեր էր... ետքը կայսեր կողմն անցաւ և արեւելեան զօրաց սպարապետ եղաւ... շատ քաջութեամբ կոռնեցաւ, սակայն կոռին մէջ սաստիկ վիրաւորուելով ինկաւ», ևն։ Կամապրականաց պատմութեան անանուն հեղինակը չէր կրնար ըստ ինքեան այսպէս յետեւառաւ ջրջել պատմական կրթին եղելութիւնները, այլ ուղղակի Չամչեանէն գծուած 566 թուականի յիշատակութեան մը թիւրիմացութեանէն յառաջ եկած է այդ։

Չամչեան (Պատմ. հտ. Բ. եր. 454)

1. Վերը կանուխն մեր դիտած առասպելը կ'սկանարէկէ իբր Բուստինոս Բի ժամանակ պատահած։

յետ յիշելու՝ յամին 829՝ Թէոփիլոս կայսեր Հագարացոց ղէմ ըրած պատերազմը և դարձը ի Տարսոն՝ կը յիշէ յաջորդ ինում, այն է յամին 830, Մաշեղ Տրոնեցի քաղ զօրավարը, այլովք հանդերձ։ Ապա, եր. 825, կը յիշէ բարձր Հայոց վերականգուն «վարդան ոմն կոչեցեալ վուղ»։ և հուսկ ապա եր. 843 կը յիշէ «Չմըշկիկ անուն հայ իշխանը, որ և Յովհաննէս կոչուր, որ և ասի լինել թոռն Թէոփիլէի իշխանին խաղտեաց», ևն։ Արդ՝ տեսէք թէ Բանահան Վի ներկայացուցած պատմութեան Ժ. զլիւսմ՝ իրարմէ 140 տարուան միջոցով հեռի և տարբեր ղէպքերն՝ ինչպէս իրարու հետ միացած են՝ և մի և նոյն 829 տարեթուի ներքե, այսինքն յիշեալ վարդանը՝ եղած է վարդ Կամապրակոն, որ Հագարացոց ղէմ տարած յաղթութեան համար կոմսութեան պատիւ կ'ընդունի՝ Թէոփիլոս կայսրէն՝ իր երկու եղբարց հետ։ Մուշեղ Տրոնեցին կ'ըլլայ մեծ որդի Վարդ Կամապրականին։ Մուշեղին քով կը յիշուի անոր որդին Սահակ Թովհ. Չմշկիկ կայսրը ծնած կը համարուի — ըստ անանուն հեղինակին — Սահակ Կամապրականի Արուս կամ Արուսեակ աղջկանէն և կ'ըլլայ թոռն Թէոփիլոս իշխանին, խաղտեաց ևն, ևն։

Արզն քաղաքի նկարագիրն և կոտորածն ևս որ կը պատմուի ԺԱ. զլիւսմ՝ 1049 թուականին Քրիստոսի, ուղղակի Չամչեանէն (Պատմ. հտ. Բ. եր. 948) փոխ առնուած է, — ի բաց առեալ թեղաւոր կամ Ղարաթղ լեռան անունը, որ և ոչ ինճինեանի և ոչ ալ Ալիշանի Աշխարհազորութեանց մէջ գոյութիւն ունի։ — Եւ ասոր յայտնի ապացոյցը այն է՝ որ ոչ Լաստիվերոցին և ոչ ալ Մատթ. Ուռհայեցի քաղաքիս 300,000 բնակչաց և 800 եկեղեցիներուն որոշ յիշատակութիւն կ'ընեն, այլ Չամչեանը միայն, առնելով Չոնարասէն և Կեղերնոսէն։

Սակայն ամենէն աւելի շօշափելի փոխառութիւնն է հետեւեալը. Չամչեան իր ժամանակագրական Աղիւսակին մէջ (եր. 98) ճէլալիք ելուզակներու ծագումն և

բազմանալը 1598—1608 տարիներուն մէջ նշանակելէն վերջ, ապա իր Պատմ. հտ. Գ. 554 իջում կը յիշէ, յամին 1606, Սինան փաշային՝ Շահաբաս Թազաուրի դէմ պատերազմիլը, յաղթուիլն ու անձնասպան ըլլալը։ Արդ՝ Բաճեան վարդապետն առանց ուշ դնելու Չամչեանի ճէլայիներու մասին գծած առաջին տեղոյն՝ համաձայն վերջինին Սինան փաշայի մահուանէն ետքը եղած կը պատմէ ճէլայիներու օսմանեան Թազաուրէն ապստամբիլն ու ելուզակութիւնը. մինչդեռ ինչպէս վերը տեսանք Առաք. Թաուրիզեցին (Պատմ. գլ. Է. եր. 64) իսկ՝ Սինան փաշայի մեռնելէն տարիներ յառաջ, այսինքն է 1598ին կը դնէ անոնց ապստամբութիւնը, և մի առ մի կը յիշէ ապստամբ փաշաներու անունները։ Բաճեանէն գործածուած ճէլայիք անուանածն իսկ ուղղակի Չամչեանին վրայ մատնանիշ կ'ընէ, վասն զի Առաքել պատմիչը միշտ Զալալիք կը գրէ։

Հիմեքորոյ փաստ մ'ալ կը կազմէ հետեւեալ դիտողութիւնը. այսինքն՝ Բաճեան վարդապետ, անանուն հեղինակի վրայ գրած ծանօթութեան մէջ, կը յայտարարէ թէ «Այս հետազոտիւ մարդումէն (այսինքն անծանօթ եկաւորէն) շատ Թախանձանքը միայն մէկերկու օր մը կարողալու համար առի այս գիրքը (այսինքն է Զեռագիրը)... և աւելի հետաքրքիր եղայ ոչ միայն կարդալու, այլ և քաղուածօրէն օրինակելու, զորն որ այս պատմութեանս առաջնորդ ունիմ ինծի»։ Իսկ իր գրութեան վերջը—այսպէս և Յառաջաբանէն յառաջ դրուած ընծայականին ներքեւ ալ—ընդհակառակն այսպէս արձանագրած է. «Գրեալ երբեմն ի կարին քաղաք, 1853. — Եւ այժմ ի Ղալաթա Կ. Պօլսոյ, 1858»։ Արդ՝ վերջին յայտարարութենէն կը տեսնուի՝ թէ հեղինակս 1853ին ի կարին սկսած գրութիւնը՝ յամին 1858 ի կոստանդնուպօլիս աւարտած է։ Եւ եւ թէ կամարականաց պատմութեան յիշեալ ձեռագրէն քաղուածօրէն եղած ընդօրինակութիւնն էր՝ որ իր ազգաբանութիւնը կը

կազմէր, ուրեմն ինչ հարկ կար զանի հինգ տարի վերջ, այսինքն է Կ. Պօլիս բնակած ժամանակ ամբողջացնելու։ Հետեւաբար՝ նա այդ ժամանակամիջոցին ոչ միայն Ալլահվէրտիներուն վերաբերեալ մասը անոնցմէ տեղեկանալով գրած, այլ և առաջին երկու մասերը Չամչեանի Պատմագրութեան վրայ ընդարձակած և ամբողջացուցած ըլլալու է։ Եւ ստուգել՝ այս կատարագրութենէս վերը ցոյց տրուած փոխառութեանց նման ուրիշ փոխառութիւններ ալ կը տեսնուին Չամչեանէն՝ նոյն իսկ իր յօրինած մասին մէջ, որոնց վրայ հոս կանգ առնելը աւելորդ կը համարմ։

Վեցերորդ փաստ մ'ալ կարելի է կազմել կամարականաց տոհմին անյատուկ, նա մանաւանդ նորամուտ անուններէն. բայց այս բանս ժամանակի և պարագայից բռնական արդիւնք ըլլալով, մեծ նշանակութիւն չունի բոտ իս։

Արդ՝ Բաճեան վէ ներկայացուցած ազգաբանութեան վաւերականութեան մասին թեւ ու դէմ եղած փաստերը մէջ բերելէն վերջ՝ ես միտք չունիմ բացարձակ կերպով ընդունել կամ մերժել զայն. ժամանակին և անդրապոյն հետազոտութիւններուն վերապահեալ է վճռել զայն։ Սակայն այսչափը կրնամ ըսել՝ որ այդ ազգաբանութիւնը, եթէ վաւերական իսկ ընդունուի, չի կրնար բացարձակապէս ընդացուիլ Զ. դարում արդէն գոյութիւն ունեցող կամարականաց Պատմաբան հետ։ Այս՝ ոճով գրուած և ընտիր գործ մ'էր, և կամարականներուն սեպական գործերէն դուրս՝ կը պարունակէր նաև անոնց իշխանութեան ներքեւ եղած երկիրներում կատարուած անցքերու և նշանաւոր անձանց վերաբերեալ մանրավէպեր ևս։ Այս բանս կը հաւատարմացնէ մեզ Յովսիփաս, որ սրբոցն Թաթլոյ և Վարոսի մասին պէսպէս տեղեկութիւններ տալէն վերջ՝ կը յաւելու այսպէս. «Զոր(ոյ) բովանդակ որպիսութիւնն գտանես ի Պատմութեան կամարականաց»։ Կորսուած այս պատմութեան և անոր հեղինակին և ժամանակի մասին առանձին և մանրամասնօ-

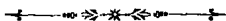
բէն խօսելն և գրելը կը թողունք ուրիշ առթի. այժմ այսքան միայն կ'ըսենք, որ Բաճեանի ներկայացուցած անանուի գործը՝ այն պատմութեան իբր սկզբնագիր կարելի չէ ընդունել, այլ որպէս շարունակութիւն մը՝ առաջնոյն վրայէն եղած կցկտուր քաղաածողը հանդերձ, որոնցմէ մին ըլլալու է ըստ իս Նիքոսէն կամաւ. բականին ուղղեալ չորս տող հատուածը, զոր ի սկզբան յիշատակեցինք, Ուստի կարելի է եզրակացնել որ եթէ ճշմարիտ է Բաճեանի վկայութիւնը, ըստ այնմ գոյութիւն ունեցած է երբեմն կամաւարականաց եռամասն պատմութիւն մը, որուն վրայ իրաւամբ կարելի է աւելցնել նաև չորս բորդը — Բաճեանէն զուտ. դիտելով որ վերջնոյս, այսինքն է՝ Ալահվէրտեանց վերաբերեալ մասը՝ շատ քաւելի բանաւոր կերպով միացած է իր նախորդ մասին, այն է ԺԷ. դարում շարունակուածին հետ, քան թէ այս՝ անանուէն ընդհատուած մասին հետ: Սոյն բանը կրնայ ըսուի նաև ամբողջին համար:

Ազգաբանութիւնը նոյնութեամբ հրատարակած ժամանակ՝ հարկաւոր համարեցանք տեղ տեղ ուղղագրել տառասխալները միայն, զի լեզուն ըստ բաւականին պարզ է և հասկնալի: Այսպէս նաև մը, մի թուական մասնիկն, զոր հեղինակը յաճախ մ կը գրէ միացնելով նախընթաց բառի վերջավանկին հետ, բաժնելով ա՝ նոնցմէ՝ այժմու սովորական գործածութեան համաձայն ուղղագրեցինք:

Փափաքելի է որ հետազոտութիւններ ըլլուէին նաև ուրիշ նախարարական տոհմերու պայազատութեանց մասին, և հաւանական է որ այսպէսով յայտնուին ուրիշ հնագոյն բուններ ևս: Եւ յիրաւի՝ եթէ կան այսօր պատմական ծառեր՝ որոնք իւրենց ծեր և զօս արմատով դարեր ու դարեր պարբեր ու տներ են, որչափ առաւել ուրեմն մարդկային տոհմերը՝ որոնց յարածուն ու նոր սերունդները՝ ոչ միայն միշտ նոր արիւն և աւիւն կը խաղացնեն հնարմատ բնոյն մէջ և զանի կը կենդանացնեն, այլ նոյն իսկ թէ՛ պատուաս-

տուած և թէ՛ բաժնուած ժամանակ անկէ կենդանի և կանգուն մնալով, ևս քան զևս կ'աճին ու կը բազմանան: Եւ միթէ կամաւարական — Ալահվէրտեան տոհմի 16-17 դար տեղութիւնն իսկ այս տեսակէտով սփոփիչ և փառապանծ օրինակ մը չէ՞ արդեօք, եթէ ստուգուի Ալահվէրտեաներու պայազատութեան խնդիրը:

Հ. Բ. Վ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ
(Բնագիրը յաւորդիչ)

Լ Է Ո Ւ Ր Տ Ի

ՅԵՏ ՄԻՐՈՒ ՊԱՐԱՌՈՒԹԻՒՆ

Մերբիկն անցաւ. կը լքեմ
Թողուններուն ճրտուողին,
Եւ համ ուղւոյն վրայ դարձած
կը կարգե՛է կոխն: Օդն ահա կը պարզի
Արեւուաթըն՝ լերան վրայ.
կը մարբուի դաշտն, ու ջինջ՝
Գետն հովտին մէջ կ'երևայ:
կ'ուրախանայ ամէն սիրտ,
կ'իւլէ աղմուկ ամէն կողմ.
Ու կը սկսի սովորական աշխատանքն,
Արհեստաւորը կու գայ
Բերանը՝ երգ, ձեռքը՝ գործն՝
Իր խնութիւն ջնքին վըրայ՝ դիտելու
Երկինքը նայ ու նաճու:
Իրարու հետ ժըջըցելով
կինքը դուրս կը փութան
Նորատարափ անժրեկին ջրէն առնելու,
Ու կը կրկնէ կանաչեղէն վաճառողն
Աօրեայ ճիւղ փողոցէ ի փողոց,
Ահա արեւը կ'երևայ, աւառիկ
ԲՆՈՒՐՆԵՐՈՒՆ, դաշտերուն վրայ կը ժըպտի:
կը բանն տան ծառաներն՝
Արեգակնակ, պատուաններ, պատըշգամ.
Եւ զըլեւուօր ճամբէն հեռուն կը լքես
Քսոթներու զանչեններ.
կը ճըրնչէ կառնն անցողիկն՝
Որ իր կիսառ ճամբան առաջ կը տանի:

կը զուարթանայ ամէն սիրտ:
Ե՛րբ՝ իբր արդ՝ կանոնն է այնքան քաղցր ու հաճոյ,
Ե՛րբ մարդ այնքան խանդավաճ
Իր գործերուն կը զբաղի,
Աշխատանքին կը դառնայ,
կամ Թէ նոր բան կը սորվի.
Ե՛րբ իր վիշտերն՝ իբր արդ՝ նըւազ կը յիշէ: